

Ermeni Diaspora Edebiyatı*

Vahe Oshagan

Çeviren: Suat Baran**

Bu çalışmanın ortaya çıkması uygun bir zamana denk geldi. On yıldan bu yana, Ermeniler dikkatlerin sıklıkla kendi üzerlerine ve kültürlerine çekildiği dünya çapında ulusal bir özgürlük mücadelesine dâhil oldular. Dolayısıyla Amerika Birleşik Devletleri'nde veya başka yerlerde hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Ermeni edebiyatına dair genel bir bakış ortaya koymak bu noktada aydınlatıcı olacaktır. Editörlüğünü Leo Hamalian ve John Yohannan'ın yaptığı *New Writing from the Middle East* (New American Library, 1978) modern Ermeni edebiyatına hiç değinmeden 2000 yıllık bu edebiyata sadece cılız beş sayfa ayırmış, Diana Der Hovanesian ve Marzbed Margossian tarafından çevrilip derlenen *Anthology of Armenian Poetry* (Columbia University Press, 1978) ise modern şairlere az biraz yer ayırmış ancak yine de eleştirel yaklaşımı yetersizdir. 1984'te misafir editörlüğünü yaptığım *Review of National Literatures*'in Ermenistan sayısı oldukça çok materyal içermesine rağmen günümüze gelince konuyu kısa kesmiştir. Sadece oldukça kısa bir tarihsel arka plan kronolojik olarak verilmiştir.

1915-20 yılları modern Ermeni tarihinin mihenk taşlarını oluşturur. Batı Ermenistan'daki iki yüzyıllık rönensansın sona ermesi

---

* Oshagan, V. (1986). Literature of the Armenian Diaspora. *World Literature Today*, Vol. 60, No. 2, Literatures of the Middle East: A Fertile Crescent. 224-228.

** Çevirmen. barannezan@hotmail.com

Çevirinin gönderim tarihi: 24/12/2017. Çevirinin kabul tarihi: 29/12/2017.

ve 1915 Türk soykırımından kaçmayı başaran bir milyondan fazla insanın göçü Ermeni toplumu için varoluşunun başlangıcına işaret eder. Yalnız sürgün, Ermeniler için yeni bir durum değildir, esasında MS sekizinci ve dokuzuncu yüzyıla dek uzanır. Ancak, bu kez, hem göçün kendisi hem de ona eşlik eden travmanın kapsamı eşi görülmemiş boyutlardadır. 1921 yılı ise damgasını Doğu Ermenistan'ın Sovyet yönetimine geçmesine vurur, böylelikle Ermenilerin kaderi uluslararası komünizm dünyasıyla da bağlanmış olur.¹ O zamandan bu yana, üç kuşak yazar sahneyi ele geçirir. Son -şimdilerde gençliklerinin ve orta yaşlarının sonunda olan- iki kuşak halen daha bizimle beraberler ve bu çalışmanın içeriği de onlarla ilgili olacaktır.

Diasporada yer alan Çağdaş Ermeni yazını Orta Doğu'daki son yirmi beş yıl boyunca yaşanan büyük topluluklardaki istikrarın şiddetli bir şekilde bozulmasının ve ardından gelen Ermeni toplumunun batıya göç etmesinin bir sonucu olarak hızlı bir dönüşümden geçmektedir. Çağdaş Ermeni edebiyatı halen daha hiçbir şekilde bu değişimleri yansıtıp mercek altına almamıştır, hatta etkileşme noktasında bile çok az heves göstermiştir.² Yazarların büyük bir kısmı her zaman diasporanın veya başka kurumların yörüngesinde kalarak hem toplumsal hem de siyasi olarak aktif olmuşlardır. Ermeni toplumu ve aile sistemi otoriter yapılar olduklarından, kalem erbabı için bağımsız hareket edebileceği çok az bir alan söz konusudur. Bu hakikat milli kilisenin ve siyasi partilerin baskın olmasına evrilmektedir, ki her ikisi de oldukça muhafazakar ve geleneksel kurumlar olarak sanat alanındaki değişimin oranını da belirlemişlerdir.

Dolayısıyla diaspora devam eden bir hareket hali, sürekli değişken bir gerçekçilik, kısmen ev sahibi ülkelerin kültürlerinden kısmen de milli geleneklerden beslenen düşünce yapıları ve yaşam

¹ "Batı Ermenistan" ve "Doğu Ermenistan" kavramları, on sekizinci yüzyılın sonlarından bu yana, iki büyük demografik ve kültürel bölünmeye işaret etmektedir: Batı Ermenileri Amerika kıtası kadar uzak, batıda kalan Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayanları; Doğu Ermenileri ise Çarlık Rusyası'nda, İran, Hindistan ve Uzak Doğu'da yaşayan Ermenileri kapsamaktadır.

² Bir milyon insanın dörtte üçü kadar bir sayıyı oluşturan Batı Ermenistan'daki büyük topluluklar 1920'lerin başlarında Arap topraklarında ve Doğu Akdeniz'de (Mısır, Lübnan, Suriye, Kıbrıs ve Irak vb.) yerleşti. Diğerleri de topluluklar halinde Balkan ülkelerinde, Fransa, Güney Amerika ve ABD'de yaşamaktaydı.

tarzlarından müteşekkil bir kaleydoskopa dönüşmektedir. Ayrıca diaspora içerisinde, her ne kadar hiçbir şekilde edebî tahayyülün çıkarlarına uygun olmasa da, yönünü istikrara çeviren güçler de vardır. Bu güçlerden ilki Sovyet Ermenistanı'nın değişmeyen nüfuzu ile anavatanın çağrısı; bu durum göçmen yazarlarda çağdaş dünyanın kültürel cangılında hissettikleri güven duygusu ile özgün bir sürgün edebiyatının olgunlaşmasını engelleyen uzaklardaki vatana yönelik sürekli devam eden bağımlılık gibi çifte bir etki yaratmaktadır. İkinci faktör ise diasporanın devrimci eyleminin esrarlı havası ve politik retorik tarafından diasporanın genel olarak politikleştirilmesidir.

Sürgün yazar ve şairler bu yüzden idealize edilmiş bir mirasa yakından bağlıdır –ki bu diasporanın geçmişten miras aldığı edebî geleneklerin hayati öneme sahip olması gerçeğini de gözler önüne sermektedir. Tüm bunların en zorlusu da duygusal açıdan etno-merkezci, lirik, poetik ve eşit şekilde duygusal, ahlaki öğütlerde bulunan ve yalancı bir realizm sunan bir yazının söz konusu olması. Dilin Ermenilerin yaşamında çoğunlukla işgal ettiği yerden dolayı realizm Ermeni edebiyatçılarının hiçbir zaman en iyi yaptığı iş olmamıştır. Yüzyıllardır millet olarak hayatta kalmalarının en büyük aracı olarak işlev görmesinden dolayı, dil bir inanç nesnesi haline gelmiş, Kilise tarafından kutsallaştırılmış ve nerdeyse milli kimliğin bir sembolü haline getirilmiştir. Böylesine idealize edilmiş kültürel bir gerçekliğin, dilsel özgürlüğü her şeyin önüne koyan yazar ve şairler için ne tür zorluklar yarattığını görmek çok da zor değil.

Ermeni edebî yaşamında değişmeyen diğer kültürel nokta ise geleneğin sık sık genç yazarlar tarafından reddedilmesidir. Bu minvaldeki isyanlar son yetmiş beş yılda üç kez gerçekleşmiştir.³ Ancak son iki yüzyılda Batı Ermenilerinin sahip olduğu diğer bir gelenek de kozmopolitizm olmuştur. Çeşitli birçok nedenden ötürü Ermeni yazarlar sıklıkla kendi milli bağlarını aşmak ve başta Fransız, İngiliz veya İtalyan olmak üzere daha yüksek bir kültüre entegre olmak adına çaba göstermişlerdir, ya da en azından kendilerini diğer edebiyatların ve değerlerin etkisine açık kılmaya çalışmışlar-

³ İlk isyan 1914 yılında İstanbul'da yayımlanan aylık avangart *Mehyan* dergisiyle başlamıştır. İkincisini de 1930'da Paris'teki *Menk* hareketi ve 1960'larda Beyrut'ta çıkan *Ahegan* dergisi oluşturmaktaydı. Bu son ikisiyle ilgili metinde detaylı bilgi yer almaktadır.

dır. Bu eğilim daha sonra Ermenileri doğrudan yabancı kültürlerin içine sokan sürgün ile pekişmiştir. Bu deneyimin etkileri çeşitlilik arz etmektedir; Fransa'da, özellikle 1930'ların Paris'inde umut vaat edecek düzeyde iken, dünyanın diğer bölgelerinde, bilhassa ABD'de ise atıl kalmıştır. Göçmen Ermenileri uğraştıran bir başka mesele de 1960'lar civarında ikinci kuşakla, özellikle liberal Batı toplumlarında oldukça gerçekçi bir görünüm elde eden asimilasyon tehdidi olmuştur. Buna tepki olarak da, göçmen entelektüellerin çoğu milli ruhun hayatta kalması için kendilerini sosyal ve politik mücadeleye adanmak zorunda hissettiler –bu, diaspora oluşumunun çıkarlarıyla da uyuşan bir çabaydı. Elbette, bu durumun neden olduğu çeşitli etkiler bugün halihazırda var olan siyasi, dini ve kuşaklararası bölünmeleri de pekiştirerek Ermeniler arasında yoğun uyuşmazlıkların ve çatışmaların yükselmesine sebep oldu. Bugün diaspora çok dilli ve belli bir merkezden uzak bir gerçeklik olarak birliğini korumaya, geçmişin mirasını muhafaza etmeye ve de hem Ermeni dilinin merkezde olduğu ana-akım kültür hem de kendi tarihsel sürekliliğinin bir sembolü olarak Ermenistan'a yönelik manevi referans üzerinden kendi dinamik kimliğini tanımlamaya çalışmaktadır.

Çağdaş Ermeni edebiyatı milli olarak üç bölgede gelişmiştir: Ortadoğu, Avrupa ve Amerika kıtası. Bu bölgelerde ise dört önemli merkez ön plana çıkmaktadır: Beyrut, İstanbul, Paris ve Boston, New York ve Los Angeles'dan müteşekkil Amerikan şehirleri. Bu merkezlerden her birinin kendine has özellikleri mevcuttur ve her biri de millet olarak hayatta kalma mücadelesine farklı çözümler sunmuştur. Son olarak, her birinde son altmış beş yıl boyunca iki yazar kuşağı arasında da bir çakışma söz konusudur: İlk büyüme 1920'den yaklaşık olarak 1960'lara kadar, ikincisi de takriben 1960'lı yıllardan günümüze kadar.

Ortadoğu toplumları 1920'den beri diasporanın çekim merkezi olmuştur.⁴ Giderek azalan sayılarına (İkinci Dünya Savaşı öncesinde

⁴ 1960'larda refahının zirvesindeyken, Ortadoğu toplumlarının merkezi olan Beyrut altmış iki okulu, otuz matbaahanesi, yılda 120 civarında kitap, dört tane günlük, beş tane haftalık yayınıyla yedi yayınevi ve Lübnan Parlamentosu'na seçilmiş beş vekiliyle 150.000 nüfuslu bir Ermeni toplumuna sahipti. Aynı zamanda Kilikya Katolikosluğu'nun Kutsal Makamı, siyasi partilerin, kültürel derneklerin merkezi olan Beyrut'ta bir tane profesyonel, dört tane de amatör olmak üzere tiyatro kumpanyaları, koro grupları vb. vardı.

600.000 kişi ile zirvede iken, şimdiki nüfus bu sayının muhtemelen yarısı kadardır) ve bölgede on yıllardır süregiden siyasi karmaşaya rağmen, bu durum günümüzde de halen böyledir. Beyrut, güçlü kültürel altyapısından dolayı ağırlıklı olarak bu değişimlerin merkezinde yer almış, Ermenicenin tadını çıkardığı mutlak öncelik sayesinde Ermeni kültürü ayakta kalmış ve böylelikle edebî mirasın aktarımı garanti altına alınmıştır. Bu gelişme Ermenilerin bölgedeki dominant kültürden belli bir derece manevi ve sosyal olarak izolasyonu ve ayrıca sürgün Ermeni yazarların yaratıcılığının ve yenilikçiliğinin tam teşekkül gelişmesini engelleyen belli bir gettolaşma önlemi olmaksızın gerçekleşemezdi. Ancak buna rağmen yine de Ortadoğu son otuz beş yılda ana-akım Ermeni edebiyatında aktif olarak yer alan birçok Ermeni yazarın ortaya çıkmasına olanak sağladı.

1960'a gelene kadar Batı Ermenistanlı son büyük yazarlar ölmüştü ve sahne, tabiri caizse, yedektekilerin çıkması için hazırды. Bunlar arasında eski ekolün ruhuyla beslenmiş orta yaşlı şairlerdi: Kudüs'te Yeğivart, Kahire'de Arsen Yergat, Beyrut'ta Muşeg İşkhan ve Antranig Dzarugyan ve o vakte kadar ölmüş olan daha birçoğu; hepsi de tarihin ve toplumun damgasını üzerinde taşıyan ortak bir kimliğe sahipti. Şiirleri Ermeni milletinin yaşadığı fiziksel acının, kederin sözlü bir şekilde uzatılmış hali olarak okunmakta ve ürettikleri poetik enerjinin çoğu da birbirine sınımsız bağlı bir toplumun geleneklerinden, kolektif düşlerinden, ideallerinden ve maneviyatından beslenmekteydi. Yalnızca Yeğivart sanatsal açıdan bireysel bir kimlik edinmeyi başarmıştı. *Hoki* (ruh), *hoğ* (toprak), *ser* (aşk) ve *der* (Tanrı) gibi kullandıkları poetik sembollerin çoğu manevi gücünü geçen yüzyıldan almaktaydı. Halkla ilişkileri yoğun olmakla beraber, soykırım felaketinden kurtulmuş Ermeni dilini sade bir şekilde kullanmaları da okuyucuda haz ve güven duygusu uyandırmaktaydı.

Aşk teması ise -ideal aşk, vatan aşkı, doğaya, kadına duyulan aşk- hakim bir tema olmakla beraber baştan aşağı hayali ve estetik olarak da steril bir duygudur. Bunun nedeni ise, insan arzusunun ürettiği hakiki duygu hiçbir zaman Ermeni yazınına girmemiştir, çoğunlukla zorunlu olarak yüzyıllardır süren hayatta kalma mücadelesi dışı öğelerin, özellikle anne imgesinin idolleştirilmesine yol açmış, bu yüzden kadının cinsel yönü ile ilgili tüm esinlemeler Kilise

ve toplum tarafından uygun görülmemiştir. Zamanla, aşkın idealize edilmiş, basmakalıp sözlü formu gelişmiş ve bu durum daha sonra yurtseverlik, geleneklere saygı, Tanrı aşkı, ideallerin yüceltilmesi gibi aşkın diğer formlarına yayılmıştır. Hayatın çirkin yanlarının törpülenip temizlendiği bir resmin sunumuna, Ermeni hassasiyetleri üzerindeki acımasız gerçekliğin yarattığı şokun yumuşatılmasına benzer bir fenomen düzyazıda da gerçekleşmiştir. Üslup ve kelime dağarcığı da giderek daha çok hakikatten ziyade uygun olanla, olması gerekenle ilgilendi, dolayısıyla ayakları yere değmeyen, gerçeklikten uzak bir güven hissi ortaya çıktı.

Düzyazı yazarları sayıca şairlerden daha azlar ve kuşaklar arası geçişler de daha az dikkat çekicidir. Ortadoğu kent varoşlarında geçen kendi trajik çocukluklarının idealize edilmiş versiyonlarını betimleyen Muşeg İşkhan, Smpad Panosyan ve Antranig Dzarugyan gibi daha yaşlı yazarlar ile, büyük şehirlerdeki bölük pörçük deneyimleri tasvir eden Zohrap Kireççiyen, Aram Sepetçiyen, Yervant Barsumyan, Aram Taryan ve Kevork Acemyan gibi daha genç yazarlar arasındaki temel fark ise sadece zaman ve mekan, anlatı ritmi ve dil anlayışında yatmaktadır. Psikolojik gerçeklik, insan deneyiminin kapsamı ve derinliği, gerçek bir diyalog anlayışı ve tam bir profesyonellik gibi şeylerde, daha genç yazarların eserleri kendilerinden öncekilerinin başarılarına pek nadir yeni bir şey eklemiştir. Esasında, diasporadaki hayata dair önemli dramlar -kadim etnik değerlerin erozyona uğraması, acı politik ve dini ihtilaflar, ikili sadakatler arasındaki anlaşmazlıklar, geleceğe dair belirsizlik, Ermeni dilinin kaybolması, asimilasyon tehdidi gibi- bu eserlerde uygun bir ifade biçimi bulamadı. Sadece bir yazar, ileri dönemlerinde Vahram Mavyan, bu konularla ciddi bir şekilde ilgilenmeye çalıştı. Şiirleri, özellikle de kısa hikâye kitapları sürgündeki bir halkın güncesi gibi okunmakta, çaresizliklerinin, nostalji ve coşku anlarının betimlemeleri ise oldukça dokunaklıdır. Doğal tarzı ve sade anlatıları Ermeni deneyimini belli bir açıdan anlatma noktasında başarılıdır.

1965'te bir grup üniversite öğrencisi ve genç şair *Ahegan* (Nisan) adında aylık bir edebiyat dergisi çıkarma girişiminde bulundu. Dergi kısa sürede geleneksel edebi kurumlardan gelen bir muhalefete karşı karşıya geldi ve dört yıl sonra da kapandı. Ancak bu kısa yayın

hayatında bile genç bir kuşağın yaygın edebî standart ve pratiklere karşı tahammülsüzlüğünü dile getirmiş ve Lübnan kültürü ile daha yakın bağlar geliştirmenin gerekliliği ile modernleşmenin önemini altını çizmiştir. *Ahegan*'ı kısa bir süre sonra daha az edebî fakat daha çok sosyal meselelere odaklı *Yeridasart Hay* (Genç Ermeni) adlı bir başka dergi izledi, bu dergi de daha hoşgörülü, daha açık bir Ermeni toplumu ve daha şeffaf bir liderlik için mücadele verdi. Kendi acemi yöntemiyle, bu dergi de yenilikçi bir girişimdi, ancak 1975 yılında başlayan Lübnan iç savaşı kültürün normal gelişmesini engellemiş olsaydı, yok etmedi ama engelledi, belki de kendi döneminde daha büyük bir etkiye sahip olacaktı.

Burada kurum ve yapıların Ermenilerin edebî yaşamlarında oynadığı rolden de bahsetmek gerekir. Son iki yüzyıldır, süreli yayınlar Ermeni edebiyatının doğmasında ve büyümesinde temel özne olmuştur, çünkü kitap basmanın, tanıtmanın ve pazarlama endüstrisinin yokluğunda, kamuoyuna ulaşmak, tanınmak ve eleştirel bir dikkat çekmek için yazarlar çoğunlukla basını kullanmışlardır. Hayatının bir döneminde veya çoğunda gazete çıkarmamış yahut da bir gazetede yer almamış Ermeni bir yazar bulmak zordur. Bu gelenek diasporaya da taşınmıştır, bu da diasporada, özellikle de Ortadoğu'da çıkan süreli yayınların neden ve nasıl siyasi partiler ve kültürel topluluklar tarafından desteklenip finanse edildiğini açıklamaktadır. Bu durumun en iyi örneği sponsorluğunu Ermeni Devrimci Federasyonu'nun üstlendiği aylık edebiyat *Pakin* dergisidir, dergi şehirdeki tüm ölüm tehlikesine ve yıkıma rağmen düzenli olarak yayımlanmaya devam etmiştir.

Ortadoğu'daki Ermeni göçmen edebiyatı mümkün olduğunca Ermeni diline ve dilin dayattığı yaşam tarzına bağlı kalarak ve ayrıca Ermeni olmayan edebiyatlarla yoğun bir etkileşime karşı çıkarak millet olarak hayatta kalma aciliyetine cevap vermiş oldu. Buna rağmen, böylesi bir çaba yeni baskıların altında giderek azalıyor gözükmektedir. Mesela Harutyun Berberyan ve Sarkis Giragosyan gibi genç şairler ilhamlarını yalnızlık, absürd, ölüm gibi daha geniş insani temalardan almaktadırlar. Bu şiirlerin yaratacağı etkiyi öngörmek için henüz çok erken. Yazarların geçmiş ile bugünü uzlaştırması için gerekli yeteneğe sahip olmalarını biraz daha beklememiz gerek-

te. Bu noktada bazı şairlerin Lübnan İç Savaşı ve trajedisiyle boğuştuğuna dair birkaç umut vadeden işaret var, lakin gelişigüzel çalışmalarının toplum edebî hassasiyetleri üzerinde etki uyandırması için daha çok zamana ihtiyaç var. Ortadoğulu Ermeniler girişken ve uyumludurlar, fakat entelektüel bir çerçeve oluşturmak, kriterler koymak, teorik bir tartışma başlatmak için hem onların hem de tüm diasporanın son elli yıldır mahrum olduğu şey kültürlü, cesur bir eleştiridir. Zamanla, bu tarz bir olgunluk gerçekleşecektir, ancak birçok kişi için, zaman Ermenilerin aleyhine işliyor, özellikle Batı Ermenilerinin. Yine de, ayakta durabilecek bir millet olduklarını ispat ettiler ve bu tarz bir karamsarlık şu an için sağlam bir temele dayanmıyor.

Bugün muhtemelen 100.000 civarında olan İran Ermenileri, Batı Ermeni diasporasının en eski ve en iyi organize olmuş topluluğu olmakla birlikte, okulları ve diğer kurumları finanse ederek diasporanın kültürel yaşamına katılmış olsalar da, coğrafi açıdan diasporanın kenarında kalmışlardır. Bu yüzyılın ortalarına kadar ve güçlü bir Doğu etkisi altında, çoğunlukla büyük şehirlerde olmak üzere lirik bir poetik gelenek geliştirmişlerdir. 1960'lı ve 70'li yıllarda Zorayr Mirzayan'ın önderliğinde modernist ve politik tutkulara sahip genç şairlerden oluşan iki grup ortaya çıktı. Tev, Varant, Armen Harutyunyan ve Hovsep Nazlumyan gibi şairlerin kendilerine özgü yetenekleri ve güçleri sürgün edebiyat camiasının pek dikkatini çekmedi, keza, İran Devrim'i patlak verdiğinde de, devrim bu grupları dört bir yana saçtı.

Ortadoğudaki üçüncü merkez ise 60.000 Ermeni'nin yaşadığı kabul edilen İstanbul'dur. Şehir soykırım öncesi ve daha yakın zamanlara kadar, "görkemli" mirasın son kalıntısı olarak Batı Ermenistan Edebiyatı'nın başkenti olarak yoğun bir prestije sahipti. Bir yirmi beş yıllık düşüşten sonra, 1945 civarında alışılmışın dışındaki edebî anlayışlarından dolayı edebî çevrelerde olay yaratan yeni bir yazarlar kuşağı ortaya çıktı. Bu yazarlardan bir öncekiler duygusallıkları, biçime olan aşırı düşkünlükleri, Fransız romantik edebiyata ve yaşam tarzına olan bağlılıklarıyla meşurdular. Zahrad, Zareh Khrakhuni, Arman Vartanyan gibi yeni yazarlar ve diğerleri bu geleneğe sırt çevirip yeni bir şiir ve liriksel hassasiyet, beğeni ve maziye yönelik tatlı

bir hümanizmden tamamen yoksun bir tiyatro yazarlığı anlayışı getirdiler. Onlarındaki diasporanın geri kalanı için kıymetli Ermeniliğe dair hiçbir şey içermeyen, toplumsal hicve kayan, kırılğan poetik bir gerçekçilikti. Şimdi Ermenilerin çoğunun yaşadığı baştaki şok etkisi ve modernizmin arkaik edebî sahneye böylesi nüfuz etmesinin hoş karşılandığı bu yenilik artık geçmişte kaldı, bugün, bilinen ismiyle “Bolis Ekolü”nün yarattığı ilhamı yenilemeye, çorak sosyal eleştiriyi aşmaya ve dayanıklı poetik bir araç bulmaya, ayakları yere basan edebî bir ifade sergilemeye ihtiyacı var. İstanbul ekolünün işlediği kentli ahlaki düşünüş teması giderek zayıfladı, daha yeni sesler, Avrupa kaynaklarına daha yakın sesler de bu gerçeğin farkına vardı. Buna rağmen Ortadoğu halen daha Ermeni şair ve yazarların enerjilerini güçlü bir devrimci idealizm dalgasına akitabilecekleri, ulusun adalet, insanlık ve özgürlüğe yönelik kadim arzusunu dile getirebileceği tek yerdir. Ulusal-özgürlükçü Ermeni mücadelesi tarafından ortaya çıkarılan güçlü bir çoşku dalgasına rağmen, bu tema üzerine odaklanan günümüzdeki Türk, İran, Kürt ve Filistin yazınında Ermeniler yer almamıştır, ama bu da giderek değişmektedir. Yakın zamanlarda üç genç öğrenci tarafından yazılmış bir kitap bu değişimin öncüsü olmuştur.

Farklı bir doğaya has avangart hareket, 1950’lerde 50.000 civarında bir Ermeni nüfusa sahip Paris’te yeni bir göçmen edebiyatına biçim verdi. Paris her zaman Ermeni edebiyatçıların kiblesi olagelmıştır; on dokuzuncu yüzyılda Batı Ermeni Rönesansı’na ilham vermiş ve göçmen entelijansiya ise on yıllar boyunca burada kök salmıştır. Ancak 1920’li yılların sonuna doğru, Türkiye’deki 1915 katliamlarından kurtulup gelen bir grup yetim göçmen, Fransız kültürüyle iletişime geçmiş ve şiirde, düzyazıda büyük umut vadeden muhteşem edebî bir harekete önyak olmuştur. Hareketin başını Nigoğos Sarafyan, Şahan Şahnur, Şavarş Nartuni ve Vazken Şuşanyan gibi yetenekli yazarlar tarafından hayat bulan *Menk* (Biz) adlı bir dergi çekiyordu. Ancak maalesef İkinci Dünya Savaşı hem grubu hem de hareketi yok etti. 1950’ye gelene kadar sadece bireysel çabalarıyla mücadele eden yazarlar ayakta kalabildi ve Paris’in yerini Beyrut’un almasıyla sürgündeki entelektüel hareketliliğin merkezi Ortadoğu’ya kaymış oldu. O zaman bile, Işıklar Şehri önceki cazibesinin büyük bir kısmını elinde tutmaya devam etti; tüm Ermeni diasporasından

yüzlerce öğrenci şehirdeki üniversitelere akın ediyor, o yıllarda Ermeni dünyasındaki en ciddi edebiyat ve eleştiri dergisi *Antasdan* (Bereketli Topraklar) 1952'den 1969'a kadar şair-sanatçı Püzant Topalyan öncülüğünde orada yayımlanmaya devam ediyordu.

Bir sonraki köklü değişim 1970'lerde, modern Fransız eleştirel düşüncesiyle yakın irtibat içerisinde olan entelektüeller avangart teknikleri Ermeni edebiyatına dikte etmeye çalışmaya başladıklarında meydana geldi. Böylesi bir çabada işin başını Ermeni edebiyatının yorumlanması için modern edebî eleştiri tekniklerini ilk kez uygulamış kişi olan Lübnanlı şair Krikor Blıdyan çekiyordu. Kendi şiirlerinde dili ve anlamı asgari bir düzeye indirip Varlığın köklerine inmeye çalışıyordu. Süreç içerisinde, eski iyi Ermenilik yok oluyordu, her ne kadar bu avangart bakış açısı Ermenilerin yaratıcı enerjilerinin sıhhatine işaret eden sağlıklı bir fenomen olsa da birçok okurun onun şiirlerini reddetmesine sebebiyet veren bu durum şiirlerinin “anlaşılmaz” damgası yemesine de neden oluyordu. Edebiyat araştırmacısı Marc Nichanian modern hermenötik teknikleri Hagop Oşagan'ın romanları gibi büyük edebî eserlere tatbik etmede çığır açtığına, bu öncü girişimde Blıdyan artık yalnız başına değildi. Nichanian aynı zamanda çağdaş Ermeni edebî eleştiriye modernleştirmeye adanmış *Gam* (Varım) adlı yaratıcı ve eleştirel metinlerden oluşan çok önemli bir almananın da editör ve yayıncılığını yapmıştır. Halen daha, Ermeni yazınına yapılmış onca bilgi ve enerji yatırımına rağmen, Paris'teki yazar ve entelektüeller, çoğunlukla Fransız edebiyatçıların geleneğini takip ederek, daha çok saf teorik arayışlarla ilgililer, ancak çabalarının Ermeni dünyasındaki edebî yaşam üzerindeki doğrudan etkisi henüz oldukça az. Uzun vadede, bununla beraber, faaliyetleri bütün diasporayı kapsayabilir ve sürgün topluluğunun tüm noktalarından yeni zihinleri bir araya getirebilirler. Milanoda bulunan Devletsiz Kültürleri Yayma Enstitüsü (I/Com/International) ve Ermeni Kültürünü İnceleme ve Belgeleme Merkezi'nin (Milano) hayatta kalma mücadelesi, kimlik ve diasporada organize olmanın yapısal sorunlarına yönelik düzenledikleri sempozyum ve yayınlar doğru yolda atılan adımlardır. Parisli birçok entelektüel ve yazar bu konularla ciddi bir şekilde ilgilenmekte ve kendilerini tamamen bu konuların başarıya ulaşmasına adanmışlardır.

Atlantik'i geçtiğimizde edebî sahne değişmekte, daha basit ve aynı zamanda daha karmaşık bir hale gelmektedir. Burada birbirinden farklı iki Ermeni edebiyatıyla karşı karşıyayızdır: biri Doğu'da uygulanan edebiyatla manen ve formen benzer, Ermeni dilinde üretilen geleneksel edebiyat; diğeri de Ermenice bilgileri yetersiz olanlara yönelik ve benzer durumdaki kişiler tarafından İngilizce yazılan edebiyat. İlk kategoride yer alan edebiyatın daha uzun bir tarihi var, yazar ve okur sayısı da daha fazladır. Bu edebiyat, 1894-96 ve 1915 Türk katliamlarından kaçan çok sayıda Ermeni, Birleşik Devletlere göç ettiğinde, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından etnik topluluğun kendi ürünü olarak ortaya çıkar. 1930'lar civarında -Hamazdeğ, Penyamın Nurigyan, Aram Haygaz ve Vahe Hayg gibi- genç ve yetenekli roman ve hikâye yazarları kuşağı sahneye çıkar ve sonraki kırk yıl boyunca istikrarlı bir şekilde Anadolu'daki kendi Ermeni köylerinde köy yaşamının huzur ve dinginliği içerisinde geçen çocukluk anılarından ilham almış bir yığın masal, hikâye ve romanlar kaleme alırlar. Sade tarzları ve sempatik köylü karakterleri, kendine has bir tür ve diasporada eşsiz bir örnek olan Amerika Ermeni yazınının ayırt edici özellikleri haline gelir. Bu faaliyetlerin merkezini Doğu Yakası, özellikle de muhtemelen 30.000 civarında bir Ermeni nüfusa sahip olan Boston oluşturur. Bir tek Hayg Kaliforniya Fresno'dandı.

Bu arada bu göçmenlerin çocukları arasından yeni yazar ve şairler türedi, ama Ermeni dilini kullanamadıklarından çalışmalarını İngilizce kaleme aldılar. Bu ikinci kategorinin en önemli temsilcisi tabii ki William Saroyan idi. Zamanla bu yazarların sayısı arttı, ancak Ermeni kimliklerini ve etnik miraslarını açıkça ilan etmeleri ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasına denk gelir. Levon Sırabyan Herald, Diana Der Hovannesian, Harold Bond gibi yazarlar Birleşik Devletler dışında da tanınmaya başladılar. İkili kimliği, Ermeni ve Amerikalı kimliğini eşit derecede özgün gören yazarlar için, bu dönem Amerika'daki Ermeni hissiyatında muazzam bir değişimin başlangıcıydı. Çoğulcu bir Amerikan toplumu politikasının gelişiyile de bu hareket kitleler arasında teşvik edildi. Dolayısıyla Amerikan yaşam tarzına mükemmel bir şekilde adapte olmuş ve aynı zamanda kendini tamamen Ermeni olarak hisseden Ermeni-Amerikan entelijansiyası hiçbir zaman millet olarak hayatta kalmaya ve kimliğe dair hayati soruları gündeme getirmedi.

Ancak 1970 ve 1980'lerde birçok Ortadoğu toplumunda istikrarın ciddi bir şekilde bozulmasının sonucu olarak Doğu diasporasından çok sayıda Ermeninin akın etmesiyle durum değişti. Yaşlı kuşak yok oldukça ve daha genç kuşak da etkinlik kazanınca düşüşe geçmiş olan Ermeni dilinde üretilen edebiyat özellikle de yeni gelenlerin çoğunlukla yerleştiği Batı Yakası'nda yeni bir canlılık kazandı. Kısa bir süre içerisinde okullardan, gazetelerden, derneklerden ve kültürel topluluklardan müteşekkil yeni bir ağ hayata geçmiş ve oldukça çok sayıda yazar varlıklarını hissettirmeye başlamıştı. Hemen hepsi Doğu'dan Birleşik Devletler'e gelmiş bu kişiler Batı'nın teknolojik medeniyetine karşı kökleşmiş güvensizliği de kendileriyle beraber getirmişlerdi. Her iki dünyaya da uyum sağlayamamış, biri atalarının toprağı Ermenistan'dan diğeri de anılarla yüklü sevdikleri ve daha yeni terk ettikleri ülkeden olmak üzere çifte bir sürgünün kederini içlerinde taşıyan bu yazarlar dramaların en kötüsüne maruz kalmış, öfkelerini de Amerika'ya kusmuşlardır. Acı, mağrur ve ahlakçı edebiyatları kısa süre içerisinde yoz ve asimilasyoncu Amerika veya Eski Dünya temaları üzerinden gelişti. Şimdiye kadar, tek bir Amerikalı yazar bile gerçek Amerika'yı kabul etmiş veya basitçe serinkanlılıkla betimlemiş değildir. Orta yaş kuşağın en yeteneklisi Hagop Garabents'ten tutun Lusig, Anel, Attaryan ve Boğos Küpelyan veya Hagop Asaduryan'a kadar yazarların hepsi dünyadan kaçışı öngören etno-merkezci bir edebiyatı merkeze aldılar, öyle ki bu durum onları dönüp dolaştırıp yine geleneğe geri getirmiştir, yalnız tek bir değişiklik. Şimdi hayal gücünün daha geniş kanatları var; duyular daha keskin ve eski önyargılar tarafından daha az kısıtlanmış. Bu yazarların üslubu herkesin özgür olduğu bir Amerika imgesinden yola çıkar. Uzun zamandır Ermeni yazınında yasak görülmüş erotik dokunuşlar, hem ayağını Amerikan hassasiyetine sağlam bir şekilde basmayı becermiş olan Garabents'in hem de diğeri romancı ve hikâyecilerin eserlerinde artık görünür olmaya başlamıştır. Bununla beraber dil halen daha büyük bir sorun olarak ortadadır. Dilin kullanımını tarihe tam destek, böylesi lükslere karşı tahammülü olmayan bir medeniyet içerisinde de onlara kendi millî kimliklerini yeniden canlandırma şansı veriyor. Bugün de, kelimenin has anlamıyla modern edebiyatta tam olarak yeşermesi için, Ermeni dilinin kendisine

atfedildiği kutsallıktan sıyrılması, ona yüklenen muazzam mitten özgürleştirilmesi ve Ermeni kültürünün genetik kodlarını taşıma sorumluluğu yükünden kurtarılması gerekmektedir. Yani dili doğal, objektif bir gerçeklik, şeylerin dünyasının parçası olarak tanımlamak ve yorumlamak için kullanmak gerek. Bu her Ermeni yazarın tek başına yüzleşmesi gereken gerçek bir ikilemdir.

Şairlere gelince, sayıları halen daha az ve muhtemelen 200.000 civarında Ermenice konuşan Amerika'daki topluluk arasında bir avuç insan. Milli şiir veya söz etmeye değer edebî bir basın geleneğinin olmadığı topraklara göç ettiklerinden onların da ciddi okur problemleri var. Bu ekolün en önemli üç şairi Ermeni ve Akdeniz kültürlerinin harmanlaşmasının sonucu ortaya çıkmışlardır. Vehanuş Tekyan'ın şiiri eski kuşağa, modern medeniyetin ahlaksızlığına karşı bir isyan çığlığı ve kendi içindeki insanın güçlü bir olumlamasıdır. Zareh Melkonyan ise diğer yandan, her ne kadar aşka olan tutkulu inancı sıklıkla yüzeye çıksa da, umutsuzluğa karşı mücadelesinde alaycılığı işlemekte; kendisi de esas itibarıyla, sözsöz aşırılıklarının bataklığına saplandığı vakitlerde akli ve iç gözlemi ön plana alan bir şairdir. Yaşamının sonlarında dine yönelmiş Jak Hagopyan ise, Tanrı ve İsa aşkıyla kendinden geçip azap içinde kıvranan oldukça insani bir şiirin örneğini sunmaktadır bize. Diğer şairler arasında, İspanyol edebî çevrelerde de oldukça romantik bir şair olarak bilinen Alicia Giragosyan'dan, mutlğun arayışında olan şair, eleştirmen ve aynı zamanda kimyacı Mgrdiç Hacyan'dan ve de Hıristiyan etiğini varoluşsal felsefeyle uzlaştırmaya çalışan F. Dacad Yardumyan'dan da bahsetmek lazım.

İngilizce yazan çağdaş yazar ve şairler başarı ve olgunluk açısından başka topraklarda ama Ermeni dilinde yazan yazarların muhtemelen hiç de gerisinde değildirler. Son zamanlarda bu yazarların eserlerine de giren akut etnik aidiyet ve milli gurur, Ermeni politik aktivizminin, Michael Arlen Jr.'ın *A Passage to Ararat* adlı kitabının uyandırdığı ilginin ve ayrıca kitlesel göçün sebep olduğu milli farkındalığın bir ögesi olarak ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bazı Ermeni kalem erbapları bu iddiaya itiraz etse de, Michael Akilyan, David Kherdyan, John Hagopyan, Hayg Khçaduryan ve Vartkes Kinoyan Beyrut veya Tahran'da yaşayan herhangi bir şair kadar kendilerini özgün hissedip o şekilde yazmaktadırlar.

Diasporadaki modern yazın Ermeni toplumunun sahip olduğu imajı da yansıtmaktadır: Oldukça çok çeşitlilik gösteren, etkileşim ve değişim dünyasına maruz kalan, hayatta kalma ve kimlik sorunlarıyla iştigal eden bir topluluk. Bu da, Ermeni yazarların neden birçok insana yabancı gelen sınırlar içerisinde yazdıklarını açıklamaktadır. Milli kurum ve gelenekleri savunma zorunluluğu bunun bir nedeni; diğer nedeni ise Ermeni edebiyatının, dolayısıyla kendilerinin de hayatta kalmasını sağlama almak için milli ideallere yönelik güçlü bir bağlılık hissetme sorumluluğu. Ve bunların hepsi de muhakeme, ifade ve muhalefet özgürlüğünden feragat etmeden gerçekleşir. Konu bulma noktasında yetenekli yazarlar hiç zorluk çekmezler. Bu edebiyatın ana temaları olan asimilasyon tehlikesi, Ermeni ruhu, vatan aşkı, insan, modern medeniyet ve getirdiği kötülükler aynı zamanda sahip olduğu derin insani yöne de işaret etmektedirler. Genel olarak, giderek büyüyen, olgunlaşan bir edebiyat söz konusudur ve bu edebiyatın yazarları da büyüleyici bir dilin, bir zaman meselesi olan, bugün bile kavrayamadıkları soykırım gibi trajik bir deneyimin mirasçılarıdır.